

Van: változatok a létezés nyelvi konstruálására*

1. Bevezetés

A Halotti Beszéd kezdő mondata, ez az egyszerre kérdő és felszólító, megszólító beszédett a megismerés és a létezés nyelvi leképezésével kezdődik:

(1) Latiatuc feyleym zumtuchel mic vogmuc. ýfa pur ef chomuv uogmuc.

A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metaforája a létezés, méghozzá az emberi létezés (egyik) lényegi mozzanatára irányítja a hallgatóság figyelmét: arra, hogy miképp ismerhető meg az emberi létezés a maga végességében. A *van* ige többes szám első személyű, jelen idejű, kijelentő módú alakja az emberi létezés nyelvi kifejezését az egyik legáltalánosabb módon teszi hozzáférhetővé: az emberek közössége van, létezik, azon belül az egyének vannak, folyamatosan, folyamatos jelen időben, önmagukról tudva és önmagukra vonatkoztatva, saját létükre reflektálva. A léte-zést jelentő *van* igének itt egyetlen bővítménye van, vagyis a mondatban mint jelenetben egyetlen szereplő jelenik meg: az ember egyénként és egyének közös-ségeként. Az ember mint létező létezése van állítva. Ez a létezés egyetlen mozza-natban specifikálódik, időtartamában. A *por és hamu* egyszerre metonimikusan és metaforikusan jelöli az emberi létezés mint folyamat véges voltát; az emberi élet elkezdődik valamikor, és befejeződik egy másik időpontban. Ez a megállapítás azonban a jelen idejű, múlttal már megelőzött és jövőben elvárt folyamatos jelen a beszélő, a megértő, általában a konceptualizáló ember nézőpontjából.

A *van* ige a magyar igék között az egyik leggyakoribb (vö. Sass et al. 2010), mégis a legsajátosabb elemek közül való. Mind a véges alakok története, mind a hosszabb ideje viszonylag állandó paradigmája, mind jelentése (poliszém jelen-téshálózata) miatt nem tartható számon a prototipikus igék között.

Az alábbiakban a *van* ige jelentésének, pontosabban egyes jelentéseinek szemantikai elemzése olvasható. Az elemzés a kognitív grammatika, elsősorban annak R. Langacker (1987, 1991, 2009) által kidolgozott elméletének és módszer-tanának keretében készült. Az elemzés ennek megfelelően a *van* ige jelentésszer-kezetére összpontosít.

A tanulmány elsőként a kognitív grammatika alapelveit és az ige általános szemantikai leírását foglalja össze. A következő rész a létezés fogalmának tapasztalati és elvont feldolgozását vázolja, abból a nézőpontból, amely a nyelvi leké-pezés alapját adja. A harmadik részben a *van* ige fontos jelentéseinek elemzésére kerül sor, két szempontból: a lexikális ige jelentésszerkezete és e jelentés mondat-beli megvalósulása összehangolt szempontjából.

* A tanulmány az OTKA K100717 Kognitív nyelvészeti kutatás keretében készült.

2. Az ige jelentése

A kognitív grammatika magyarázóelvének középpontjában a nyelv és az elme közötti kapcsolat áll, mert a nyelvet a megismerésrendszer részének tekinti. A nyelv a kogníció egy megnyilvánulása, a kogníció pedig az emberi viselkedést meghatározó mentális struktúrák és procedúrák összetett rendszere és működése (ennek része például az észlelés, az emlékezet, a tudás szerveződése). Az emberi megismerés számára a világról való általános tudás és a nyelvi tudás nem különül el élesen. A kognitív nyelvészet a megismerő ember környezeti adaptációs képességeit és e képességek kimenetét kiemelten fontosnak tekinti a nyelvi tudás kialakításában és működtetésében. A nyelv nem pusztán kifejezőeszköze a világról való tudásnak, hanem a megismerés közege. A nyelv úgy formálódik, hogy jelölő (reprezentáló), interaktív és megismerő funkcióit el tudja látni.

A kognitív nyelvészet tudományos alapállását, általános nézőpontját a legtömörebben George Lakoff fogalmazta meg a kognitív elkötelezettség és az általánosító elkötelezettség elveivel:

- 1) A kognitív elkötelezettség: az emberi nyelv leírását az elméről és az agyról való általános ismeretekkel és más tudományos ismeretekkel összhangban kell elvégezni (vö. Lakoff 1990, különösen 40–3).
- 2) Az általánosító elkötelezettség: a nyelvvel és a nyelv részrendszereivel kapcsolatos tudományos általánosításoknak összhangban kell lenniük a nyelv vagy nyelvi részrendszerek fenomenológiai jellemzésével, kognitívan reálisaknak kell lenniük (vö. Lakoff 1990, különösen 40–3).

A kognitív grammatika alapelvei a következők (l. Kemmer–Barlow 2000; Langacker 1987). A nyelv rendszer és használat egysége. A nyelvtudomány elmélet és empiria kölcsönhatásában írja le a nyelvet. Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között. A kontextusnak alapvető a szerepe a nyelvi rendszer működésében. A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek. A nyelvi szerkezetek valószínűsíthetők, valószínűségi sémák alapján konstruálják őket a beszélők. A nyelvi szerkezetek nem jósolhatók meg teljes bizonyossággal. A sémák kontextusérzékeny valószínűséggel valósulnak meg, vagyis az egyes sémák előfordulása különböző kontextusokban a kontextusoktól függően valószínűsíthető. A sémák – a szabályoktól eltérően – valószínűségi minták, amelyekre nem a biztos megjósolhatóság jellemző. A jelentés fogalmi természetű és tapasztalati alapú, enciklopédikus jellegű, a megismerésből származik, nem valamilyen formális logikai szótár egysége. A tapasztalatot az ember testben létezése (embodiment) nagymértékben meghatározza. A jelentés megosztott, mindig társas, interszjektív nyelvhasználati eseményben konstruálódik meg. „Nem lehet értelmes megkülönböztetés a nyelvtan (szintaxis) és a szókészlet között. Lexikon, morfológia és szintaxis szimbolikus szerkezetek kontinuumát alkotják, amelyek különböző paraméterek mentén különböznek, de csak önkényesen oszthatók elkülönülő összetevőkre” (Langacker 1987: 2).

„A nyelvtan egyszerűen a szemantikai tartalom strukturálása és szimbolizációja” (Langacker 1987: 19). A nyelvi kifejezések, nyelvi egységek kategóriáit a kognitív nyelvészet a prototípushatások szerinti kategorizáció elvével írja le, a nagyobb nyelvi szerkezeteket a konstruálás eredményeként mutatja be, empirikus adatok alapján.

A fentieknek megfelelően az ige kategóriájára általánosan az alábbiak jellemzők (vö. Langacker 1987, 1991; Tolcsvai Nagy 2015). A prototipikus ige:

- energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több résztvevő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár;
- egy eseményt elsődlegesen időben fejez ki;
- az eseményt időben körülhatárolt módon fejezi ki;
- egy esemény térbeli helyét csak meghatározatlanul vagy sematikusán jelöli, egy esemény térbeli helye a résztvevők elhelyezkedésétől függ;
- a résztvevők az ige szemantikai szerkezetében sematikus figurák, meghatározható, prototipikus dolgok.

Az ige jelentése több alszerkezetből (összetevőből) álló szemantikai szerkezet. Az alszerkezetek a következők:

- a figurák (a mondatban kidolgozva szereplők),
- a temporális viszony, az időbeli folyamat,
- a folyamat eseményszerkezete.

A prototipikus ige jelentésszerkezetében két résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki. A két résztvevő sematikusán, alszerkezetként jelenik meg a teljes jelentésszerkezetben. A sematikus résztvevők figurák az ige jelentésszerkezetében. A figura olyan dolgot jelöl, amely csak sematikusán, tehát csak legalapvetőbb tulajdonságaiban kap fogalmi képviseletet az ige jelentésében. A figurák státusa aszimmetrikus: az egyik (a trajektor, elsődleges figura) áll a figyelem középpontjában, amely egy másik figurához (a landmarkhoz, másodlagos figurához) van viszonyítva.

Az ige a két vagy több résztvevő egymáshoz való viszonyát temporális folyamatként, időben fejezi ki. A folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következően mutatnak be egy folyamatot. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Az állapotok egymásra következőzése az időhöz viszonyítva válik temporálissá.

Az eseményszerkezet az egymást követő elemi állapotok változási, átalakulási jellemzőiből, a folyamat nagyobb jellegzetes részeiből áll. Például a mozgásigék esetében az eseményszerkezet elsősorban a hely- vagy helyzetváltoztatás szakaszait tartalmazza, az időben egymást követő állapotoknak megfelelően.

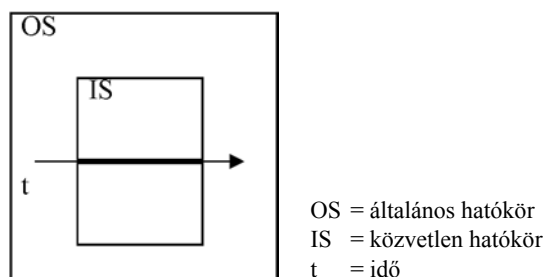
Az ige jelentésének meghatározó tényezője a hatókör. A nyelvi szerkezetekben az értelmezett fogalmak és fogalmi tartományok konceptuális hatókörrel rendelkeznek (Langacker 1987: 118–20).

A fogalmi hatókör a nyelvi konstruálásban is érvényesülő figyelemirányítás tényezője: a konceptualizáló saját és beszélőtársa figyelmét meghatározott jelenségeket reprezentáló fogalmakra irányítja: a figyelem szelektív és korlátozott. A figyelmi keretbe korlátozott mennyiségű információ fér egy adott figyelmi pillanatban. A fogalmi hatókör a fogalmak azon köre, amelyek egy szemantikai szerkezetben bennfoglaltatnak. A teljes hatókör a teljes fogalmi tartalom, amely egy szemantikai szerkezethez a megismerésben tartozik. A közvetlen hatókör a közvetlenül releváns rész valamely beszélői konstruáló cél számára, a színen lévő régió, a figyelem általános helye, amelyre a legnagyobb feltűnőség és relevancia jellemző. A közvetlen hatókörön belül a figyelemirányítás specifikus fókusza a profil.

A hatókör dinamikusan alakul a főnév és az ige jelentésében annak függvényében, hogy a mondatbeli, konstrukcióbeli tényezők mekkora szerkezetben örzik meg profiláltságukat, meddig terjed ki a funkcionális érvényességük (például a topik vagy a metafora esetében egy vagy több tagmondat hosszúságban).

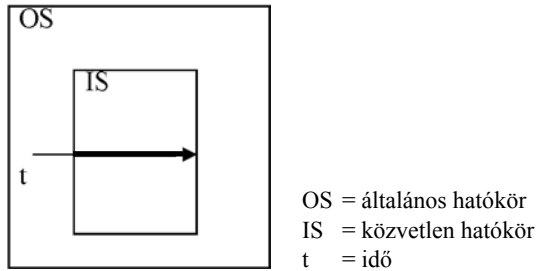
Az igékkel rendkívül sokféle folyamatot ki lehet fejezni, az általuk kifejezett folyamat fogalmi szerkezete (vagyis az adott folyamatról való fogalmi tudás) különböző módokon perspektiválható. Az igék szemantikai variabilitása az alszerkezetek különböző profilálásaiból ered. Ennek részeként a folyamatnak különböző szakaszai helyezhetők a figyelem középpontjába. Az igék jelentésében a folyamat általános menetének valamely szakasza profilálódik, az idő- és eseményszerkezet perspektiválásával. Az igék sematikus, lexikalizálódott jelentésében az általános és a közvetlen hatókör konvencionális jellegű.

Például a *megy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végpont nélkül, határolatlan; az általános hatókör: a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli kezdő- és végpontban, de ez a tényező kívül esik a közvetlen hatókörön. E tulajdonsága miatt a *megy* ige imperfektív.

1. ábra. A *megy* időbeli feldolgozásának modellje

Ezzel szemben a *bemegy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végponttal, határolt; az általános hatókör: a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli kezdő- és végpontban, ebből a végpont mint referenciapont belül van a közvetlen hatókörön, és profilálódik. E tulajdonsága miatt a *bemegy* ige perfektív.

2. ábra. A bemegy időbeli feldolgozásának modellje

A hatókör lexikális és kontextuális kijelölésének meghatározó szerepe van a véges ige jelentésében, az episztemikus lehorgonyzással (az igeidővel) összekapcsolva, a mondatkonstruálás és mondatmegértés folyamataiban. Ez kivált erősen érvényesül a *van* ige megvalósulásaiban, amely a létezés leképezésében a temporalitást az átlagosnál erősebben profilálja.

A nyelvi kifejezések egyes szemantikai összetevői és az alap közötti kapcsolat (az egyedítés) teszi lehetővé a nyelvi tevékenységben a vonatkozást. A beszédhelyzetbeli alap a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi tényezőiből áll, ezek: a beszélő és a hallgató (a beszélőtársak), azok tér- és időviszonyai és pillanatnyilag aktivált tudásuk, kissé tágabban a beszélőtársak adott helyzetbeli és általuk folyamatosan feldolgozott fizikai, szociális és mentális tényezői. A főnevek és az igék szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolatba kerülnek az alappal. A főneveknek és az igéknek az alappal való szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolata az episztemikus lehorgonyzás. Egy entitás episztemikusan le van horgonyozva, amikor az elhelyezkedése a beszélőhöz és a hallgatóhoz, valamint azok tudásterületeihez képest van meghatározva (vö. Langacker 1987, 1991, 2002; Brisard 2002a, b; Brisard ed. 2002). A jelentés a séma és a kontextuális megvalósulás közötti viszonyban konstruálódik meg a nyelvi interakció során, a közös figyelmi jelenet interszjektív műveleteiben. Az episztemikus lehorgonyzásban a dolgok és a folyamatok lehetséges csoportjából azonosíthatóvá válik az a példány, illetve azonosíthatóvá válnak azok a példányok, amelyeket a beszélő a beszélőtársak figyelmének középpontjába kíván állítani. A lehorgonyzás mindig a pillanatnyi diskurzustér (a beszélők által megértett beszédhelyzet) középponti részéhez mint referenciakerethez viszonyul, amelyben a viszonyítási pont (referenciapont) általában a konceptualizáló, elsősorban a beszélő (vö. Heine 1997; Tolcsvai Nagy 2013: 65–71).

3. A létezés és nyelvi leképezése

A létezés az élő ember számára folyamatos tapasztalat. Saját magát mindenki folyamatosan érzékeli, saját állapotát feldolgozza, környezetével viszonyba hozza. Emellett környezetének jelenségeit szintén észleli, létezőként megismeri, számon tartja. A hétköznapi megismerésből kiindulva a létezés fogalma azt tartalmazza, hogy valami van (l. pl. Aquinói Szent Tamás 1990; Jaspers 1989; Heidegger 1989,

2001). A létezés lényege, hogy valami önmagában és önmagától egyszerűen van, mintegy készen van a tapasztaló ember számára. A létező a fenti értelemben dologként értelmezett entitás, de nem feltétlenül létezik fizikai testben, nem feltétlenül tárgyként tapasztalható (például nem szükséges a térben láthatósága). A tapasztalt létezés alapvetően időben történik. Ugyanakkor a végső dolgok (Isten) kívül állnak az e világi tér-idő kontinuumon.

Az e világi létezésnek két fajtája van. A dolgok alapvetően vannak, önmagukban, anélkül, hogy tudnának saját létezésükről. Az ember viszont tud saját létezéséről, nemcsak önmagában, hanem önmaga számára is létezik; ez az ittlét (más fordításban jelenvalólet, a Dasein, Heidegger terminológiájában).

A *van* ige a fent röviden jellemzett fogalmat képezi le, igeként. A *van* ige szemantikai szerkezete első megközelítésben a következőket tartalmazza:

- időbeli folyamat,
- az egymást követő pillanatnyi állapotok jellegükben azonosak,
- a folyamat határolatlan,
- egyetlen figura van jelen,
- a figura téma szerepű, passzív, de nem elszenvedő,
- az eseményszerkezet azonos egységekből áll, homogén.

A hagyományos szakirodalom ennek az igtípusnak a jelentését tekinti állapotnak. Valójában azonban az igével kifejezett időbeli folyamat dinamikája megvan itt is, de a prototipikus igéktől (például a mozgásigéktől vagy a tárgymaniplulációt kifejező igéktől) eltérően itt az egymást követő pillanatnyi állapotokban (a szekvenciális feldolgozás elemei egységeiben) nem következik be változás az egyetlen figura lényegében. A pillanatnyi állapotok egymást követése, tehát az idő múlása azonban önmagában folyamat, amely a megnevezett dolog létezésének lényegi részét képezi, különböző változatokban. A rövid jellemzés a *van* ige egyes jelentéseinek leírásában tovább árnyalódik.

4. A *van* szemantikai változatai

Ebben a részben a *van* ige poliszém hálózatának fontos jelentéseiről van szó, de nem kerül sor az összes elkülöníthető jelentésre. E jelentések jellemzése kettős módon történik: egyrészt a *van* ige lexikális jelentésének elemzésével, másrészt e lexikális jelentés mondatbeli megvalósulásával, elsősorban az episztemikus lehorgonyzás révén. Hangsúlyozni kell, hogy az elemzés a nyelvi kifejezésekre vonatkozik, azok jelentésszerkezetére, amelyek a mindennapi nyelvhasználatban alakultak ki és alakulnak ma is. Ezért a jelen elemzés nem tekinthető filozófiai és logikai értelmezésnek.

A *van* ige jelentéseinek rendszerezése megtalálható az Értelmező szótárakban; Pusztai (szerk. 2003: 1428–9) hat fő jelentést különít el, további aljelentések nagy számával:

1. létezik
2. (határozóval) vmilyen állapotban, ill. vmilyen körülmények között található
3. [birtoklás] hozzá tartozik, tulajdona, ill. rendelkezik vele

4. megvan (vmennyi, vmekkora)
5. (igei-névszói állítmány részeként, a van alak kivételével) <a jelzett élőlény, tárgy, dolog, cselekvés> az, olyan, annyi, aminek, amilyenek, amennyinek az állítmány névszói része mondja
6. <tagadószóval, a nincs és sincs ige hiányzó alakjai h.> *nem volt ott*

H. Varga (2012) más szempontokat alkalmazva hat fő funkciót különít el: 1) létezés, 2) létezés részelő (partitivusi) jelentéssel, 3) létezés határozói bővítménnyel, 4) segédige, 5) birtoklásige, 6) létige állapotot kifejező passzív szerkezet tagjaként (a határozói igenév és a létige szerkezete).

4.1. Létezés

A *van* 'létezik' létige ebben a lexikális jelentésben valaminek a meglétét, a pusztán létezését képezi le, (existentia essentia nélkül): valamely dolog, pontosabban dologként feldolgozott entitás létezik, valami van. A *van* 'létezik' lexikális ige jelentésszerkezete csak a pusztán időben meglétet tartalmazza, önmagára a dologra fókuszálva és vonatkoztatva. Nincs közvetlen vonatkozásban más dologgal (például térben, időben létező más dologgal viszonyban egy mozgás vagy irányulás során). Az így létezőként feldolgozott dolog impliciten a világhoz, a Teremtőhöz viszonyul, ha egyáltalán viszonyul. (2) példái a *van* ige létezés jelentését reprezentálják, jóllehet kontextusban:

- (2) a. Van Isten.
- b. Van élet.
- c. Van gyógyszer a magas vérnyomás ellen.
- d. Száz éve nem létezett, de már van számítógép.
- e. Van telefon, hívjál fel.
- f. Volt dinoszaurusz.

A lexikális ige elsődleges jelentésében a létezés hétköznapi fogalmi és nyelvi megkonstruálásában egy figura emelkedik ki az általános háttérből (ez a háttér maga a tagolatlan világ), az az entitás, amelynek létezését fejezi ki a létige. A *van* ige sematikus figurájának (trajektorának) szemantikai tartalmában a 'dolog' fogalma mellett fontos jellemzők a következők (vö. Langacker 1987, 1991; Hopper–Thompson 1980). A figura téma szerepű, tehát nem cselekvő, de nem is elszenvető, hanem valamely folyamat passzív résztvevője, amelynek potenciája (pl. mint energiaforrás) gyenge. A *van* ige téma szerepű figurája létezésében nem irányul másra, nem jellemző rá az akaratosság és a célra irányultság, sem a cselekvés átvitele (energiaátvitel), nincsen közvetlenül viszonyítva valamely más sematikus dologhoz, amelyet egy másodlagos figura (landmark) reprezentálna az igében (ahogy az az igék legnagyobb részében ekképp van: *megy valaki valahová, fog valaki valamit*). A *van* ige lexikális 'létezik' jelentésében teljes értékű intranszitiv igeeként funkcionál a mondatban. Az elsődleges figura ugyanakkor létezésével

van, jelen van, a *van* ige ezt a meglétet emeli ki. Az elsődleges figurának ezek a jellemzői a mondatban nem változnak, amennyiben a *van* ige jelentése 'létezik'.

Az elsődleges figura mondatbeli kidolgozása elsődleges szereplőként mint létező kategória vagy kategória szintű egyedi példány neveződik meg, vagyis konceptualizálódik, miközben a kategória itt szóba jöhető példánya itt azonosítatlan.

A *van* ige lexikális 'létezik' jelentésének eseményszerkezete homogén, az ige inherens temporalitásának egymást követő pillanatnyi állapotaiban a pusztá meglét folytonossága az esemény, belső tagoltság, szakaszok nélkül, amennyiben a mondatbeli jelenetben nem történik más a pusztá megléten kívül. Ez a jellemző a mondatban tehát nem változik. Az eseményszerkezetben az egyetlen változás az idő múlása, a most-pontok egymásra következése.

A *van* lexikális ige 'létezik' jelentésében nincs időhatár, az ige temporálisan határolatlan. A *van* lexikális ige időhatár nélkül, az egymást követő most-pontok során képezi le a dolog meglétét. A létezés időbeli folyamata a közvetlen hatókörön belül homogén és folyamatos, az általános hatókörön belül alapvetően szintén határolatlan. A határoltság azonban implicit lehet a *van* ige általános hatókörében, arra a tapasztalatra épülve, hogy a világbeli dolgok nem öröktől fogva vannak, és nem léteznek örökké. A „népi” megismerés azonban egyes dolgok létét egyértelműen határolatlannak tekinti, illetve a határoltságot nem teszi a létezés kifejező igék szemantikájának részévé, ezért az implicit határoltság nem feltétlen a *van* ige esetében. A *van* 'létezik' ige prototipikusan imperfektív ige.

A *van* 'létezik' lexikális ige mondatbeli lehorgonyzása a lexikális ige temporális jelentésén nem változtat lényegesen. A jelen idejű igealak határolatlan, általános érvényű, a *van* igét tartalmazó jelen idejű mondatok nem utalnak sem a kezdő-, sem a végpontra. A jelen idő ebben az esetben nem egyszerűen a beszéd-idővel (szabatosabban fogalmazva: a diskurzustér időkontinuumával) azonos, hanem a jelen mint a most-pontok kiterjesztett érvényű folyamatát értelmezi, amely bármelyik szakaszában jelen idejű, tehát közvetlenül azonosítható, tapasztalható lehet egy diskurzusuniverzumban. A múlt idejű igealakok temporális szerkezete viszont megváltozik: a véges ige végponttal rendelkezik a múlt idő révén, kezdőpont nélkül. Ez a végpont csak annyit tartalmaz, hogy a létezés folyamata egy időpontban befejeződött a beszélő nézőpontja szerint, a beszélői itt és most tapasztalata előtt, ez azonban nem feltétlenül érinti az adott dolog beszélőtől független létét.

(3) Volt dinoszaurusz.

A *van* 'létezik' lexikális ige mondatbeli megvalósulása jellegzetesen folyamatos aspektusú mondatot eredményez, amelyben lényege szerint a beszélő figyelme a folyamat, esemény belső részeire irányul, nem a határoltságára.

A *van* lexikális ige mondatbeli lehorgonyzása egy másik szempontból is lényeges: a beszélő vagy a hallgató létezésére vonatkozó mondatok esetében a beszélő a jelen és a múlt igeidővel másképp alakítja a *van* ige szemantikáját az önreflexió révén, mint a harmadik személyű igealak esetében.

A *van* ige 'létezés' jelentése a beszédhelyzethez képest teljesen objektivizálva konstruálódik meg, a konceptualizáló teljes mértékben a háttérben van, minimális a szubjektivizáció (vö. Langacker 2006; Tolcsvai Nagy 2013; Kugler 2013). Ez természetesen módosul első vagy második személyű létező létezésének nyelvi megkonstruálása esetén, ekkor a szubjektivizáció erősebb.

4.2. Mibenlét

A *van* létige ebben a lexikális jelentésben valaminek a meglétét és mibenlétét, a puszta létezés mellett valamely lényegi jellemzőjét képezi le: valamely dolog, pontosabban dologként feldolgozott entitás valamiként létezik, valamiként van. A *van* ige e jelentésszerkezete az időben meglétet önmagára a dologra és annak egy fő jellemzőjére fókuszálva és vonatkoztatva tartalmazza. Önmaga fő jellemzőjével mint önálló entitással van közvetlen vonatkozásban (de nem térben, időben létező más dologgal viszonyban egy mozgás vagy irányulás során). Az így valamilyen létezőként feldolgozott dolog önmagához és prototipikus kontextusához, saját fogalma tudáskeretéhez viszonyul. (4) példái a *van* ige mibenlét jelentését reprezentálják, szintén kontextusban:

- (4) a. Boldog vagyok.
- b. Magyarok vagyunk.
- c. Zsuzsa vezérigazgató.

A lexikális ige elsődleges jelentésében a létezés hétköznapi fogalmi és nyelvi megkonstruálásában egy figura profilálódik trajektorként, az az entitás, amelynek mibenlétét fejezi ki a létige. A profilálódás egy másodlagos figura viszonyában történik meg; ez a landmark a trajektor egy lényeges jegye, fogalmilag átfedésben vannak. A *van* ige sematikus figurájának (trajektorának) szemantikai tartalmában a 'dolog' fogalma mellett fontos jellemzők a következők (vö. Langacker 1987, 1991; Hopper–Thompson 1980). Az elsődleges figura (a mibenlétében megjelenő dolog) itt is téma szerepű, tehát nem cselekvő, de nem is elszenvedő, hanem valamely folyamat passzív résztvevője, amelynek potenciája (pl. mint energiaforrás) gyenge. A *van* ige téma szerepű, mibenlétében profilált figurája létezésében nem irányul másra, nem jellemző rá az akaratiság és a célra irányultság, sem a cselekvés átvitele (energiaátvitel) valamely más sematikus dologra, amelyet egy másodlagos figura (landmark) reprezentálna az igében. A *van* ige lexikális 'mibenlétében létezik' jelentésében intranszitiv igeeként funkcionál a mondatban. Az elsődleges figura mibenlétével és létezésével van jelen, a *van* ige ezt a meglétet emeli ki. Az elsődleges figurának ezek a jellemzői a mondatban nem változnak, amennyiben a *van* ige jelentése 'mibenlétében létezik'.

Az elsődleges figura mondatbeli kidolgozása elsődleges szereplőként mint valamilyen módon létező egyed általában lehorgonyozva neveződik meg, így konceptualizálódik.

A *van* ige lexikális 'mibenlétében létezik' jelentésének eseményszerkezete homogén, az ige inherens temporalitásának egymást követő pillanatnyi állapotaiban a mibenlét folytonossága az esemény, belső tagoltság, szakaszok nélkül, amennyiben a mondatbeli jelenetben nem történik más a mibenlétén kívül. Az eseményszerkezetben az egyetlen változás az idő múlása, a most-pontok egymásra következőzése.

A *van* lexikális ige 'mibenlétében létezik' jelentésében nincs időhatár, az ige temporálisan határolatlan. A *van* lexikális ige itt is időhatár nélkül, az egymást követő most-pontok során képezi le a dolog meglétét. A létezés időbeli folyamata a közvetlen hatókörön belül homogén és folyamatos, az általános hatókörön belül alapvetően szintén határolatlan. A határoltság implicit a *van* ige általános hatókörében, arra a tapasztalatra épülve, hogy a dolgok mibenléte nem öröktől fogva van, és nem létezik örökké. A hétköznapi megismerés perspektívája az egyes dolgok mibenlétét egyértelműen határolatlannak tekinti, illetve a határoltságot nem teszi a mibenlétet kifejező igék szemantikájának részévé, ezért az implicit határoltság nem feltétlen a *van* ige esetében. A *van* 'mibenlétében létezik' lexikális ige prototipikus imperfektív ige.

A *van* 'mibenlétében létezik' lexikális ige mondatbeli lehorgonyzása a lexikális ige temporális jelentésén nem változtat lényegesen. A jelen idejű igealak határolatlan, általános érvényű, a *van* igét tartalmazó jelen idejű mondatok nem utalnak sem a kezdő-, sem a végpontra. A jelen idő ebben az esetben sem egyszerűen a beszédidővel (szabatosabban fogalmazva: a diskurzustér időkontinuumával) azonos, hanem a jelen mint a most-pontok kiterjesztett érvényű folyamatát értelmezi, amely bármelyik szakaszában jelen idejű, tehát közvetlenül azonosítható, tapasztalható lehet egy diskurzusuniverzumban. A múlt idejű igealakok temporális szerkezete viszont megváltozik: a véges ige végponttal rendelkezik a múlt idő révén, kezdőpont nélkül. Ez a végpont csak annyit tartalmaz, hogy a létezés folyamata egy időpontban befejeződött a beszélő nézőpontja szerint, a beszélői itt és most tapasztalata előtt, ez azonban nem feltétlenül érinti az adott dolog beszélőtől független létét.

- (5) a. Boldog volt.
b. Vezérigazgató volt.

A *van* 'mibenlétében létezik' lexikális ige mondatbeli megvalósulása jellegzetesen folyamatos aspektusú mondatot eredményez, amelyben lényege szerint a beszélő figyelme a folyamat, esemény belső részeire irányul, nem a határoltságára.

A *van* lexikális ige mondatbeli lehorgonyzása egy másik szempontból is lényeges: a beszélő vagy a hallgató létezésére vonatkozó mondatok esetében a beszélő a jelen és a múlt igeidővel másképp alakítja a *van* ige szemantikáját az önreflexió révén, mint a harmadik személyű igealak esetében.

A *van* ige 'mibenlétében létezik' jelentése a beszédhelyzethez képest nagymértékben objektivizálva konstruálódik meg, a konceptualizáló háttérben van, kevés a szubjektívizáció. Ez ismét módosul első vagy második személyű létező létezésének nyelvi megkonstruálása esetén, ekkor a szubjektívizáció erősebb.

4.3. Hozzáférés

A *van* ige 'hozzáférhetően létezik' jelentése azt képezi le, hogy valami valaki számára hozzáférhetővé válik azáltal, hogy létezik és számára elérhető: 'valami van valaki számára'. A *van* ige e jelentése a meglétet a létező dolog elérhetősége szempontjából profilálja. A dolog így impliciten a kedvezményezettrel áll fogalmi viszonyban. Mégis, a létező és hozzáférhető dolog mint elsődleges figura itt is passzív, téma, nem cselekvő, nem irányul másra, potenciája gyenge.

- (6) a. Van kenyér, tej, kolbász, tudunk enni.
b. Van villany [bevezették a villanyt, vagy visszakapcsolták áramszünet után].

A *van* ige lexikális 'hozzáférhetően létezik' jelentésének eseményszerkezete homogén, az ige inherens temporalitásának egymást követő pillanatnyi állapotaiban a hozzáférhetőség folytonossága az esemény, belső tagoltság, szakaszok nélkül, amennyiben a mondatbeli jelenetben nem történik más. Az eseményszerkezetben az egyetlen változás az idő múlása, a most-pontok egymásra következése.

Ugyanakkor a 'hozzáférhetően létezik' jelentésének általános hatóköre határolt, azon belül a hozzáférhetőségnek van kezdete és vége, miközben a véges igealak a mondatban határolatlan a közvetlen hatókörön belül. Ezen változtat a múlt idő, amennyiben megadja a folyamat sematikus végpontját, és a jövő idő, amely a kezdőpontot profilálja a rákövetkező folyamattal együtt, mindkét esetben metonimikus figyelemáthelyezéssel (vö. Panther–Thornburg 2009). A prototipikus lexikális és kontextuális jelentés ebben a poliszém változatban imperfektív, a mondat folyamatos, addig a múlt és jövő idő az igét és így a mondatot perfektiválja.

A *van* ige lexikális 'hozzáférhetően létezik' jelentésének mondatbeli megvalósulása erősen objektivizált.

4.4. Helyben létezés

A *van* ige 'valahol létezik' jelentése azt képezi le, hogy valami valahol van, nem pusztán létezik, hanem valahol létezik, helyhez kötve. A *van* ige e jelentése a meglétet a létező dolog elhelyezkedése szempontjából profilálja. A létező dolog így expliciten valamilyen térbeli hellyel áll fogalmi viszonyban. A valahol létező dolog mint elsődleges figura itt is passzív, téma, nem cselekvő, nem irányul másra, potenciája gyenge. Létezése viszont egy másik térbeli dologhoz, helyhez viszonyítva konstruálódik meg. A *van* ige e jelentésében van másodlagos figura, olyan landmark, amely valamilyen térbeli helyet jelöl meg sematikusán, többnyire dologként konceptualizálva. A landmark sematikus fogalmi tartalma megváltoztatja a *van* ige fentebb bemutatott jelentését, mert a térfogalomként, térvonatkozásában reprezentált dolog sematikus jelentése (például körülhatárolt tér), és annak mondatbeli kidolgozása korlátozhatja az elsődleges figura valahol létezését időben,

még ha az expliciten nem is jelölődik a mondatban (a lakáskulcs csak bizonyos időtartamig marad valaki kezében, l. a 7b példát).

- (7) a. A sarokban van egy szék.
b. A lakáskulcs Jánosnál van.

A *van* ige lexikális 'valahol létezik' jelentésének eseményszerkezete homogén, az ige inherens temporalitásának egymást követő pillanatnyi állapotaiban az elhelyezkedés folytonossága az esemény, belső tagoltság, szakaszok nélkül, amennyiben a mondatbeli jelenetben nem történik más. Az eseményszerkezetben az egyetlen változás az idő múlása, a most-pontok egymásra következése.

A 'valahol létezik' jelentésének általános hatóköre határolt, azon belül az elhelyezkedés folyamatának van vagy lehet kezdete és vége, miközben a jelen idejű véges igealak a mondatban határolatlan a közvetlen hatókörön belül. Ezen ebben a jelentésben is változtat a múlt idő, amennyiben megadja a folyamat sematikus végpontját, és a jövő idő, amely a kezdőpontot profilálja a rákövetkező folyamattal együtt, mindkét esetben metonimikus figyelemáthelyezéssel. A prototipikus lexikális és kontextuális jelentés ebben a poliszém változatban imperfektív, a mondat folyamatos, addig a múlt és jövő idő az ígét és így a mondatot perfektíválja.

A *van* ige lexikális 'valahol létezik' jelentésének mondatbeli megvalósulása erősen objektívizált.

4.5. Esemény

A *van* ige 'eseményként létezik' jelentése azt képezi le, hogy valami valahol úgy van, hogy történik, egy esemény folyamat jellege az esemény dologszerű feldolgozása és ennek létezése kifejezésével konstruálódik meg. A *van* ige e jelentése a meglétet a történő esemény mint létező szempontjából profilálja. A *van* ige 'eseményként létezik' jelentésű használata az esemény fő szereplőjét megnevező főnévvel kapcsolódik össze. Ebben a szerkezetben az adott temporális folyamat fogalmából az esemény fő szereplőjét a főnév, az időbeli folyamatot a *van* ige dolgozza ki.

Az esemény szereplőjeként létező dolog mint elsődleges figura implicit cselekvő, hiszen az itt tárgyalt szerkezet nem az esemény dinamikus történést képezi le, hanem az esemény meglétére fókuszál. Az esemény szereplőjét megnevező főnév viszont tartalmazza az esemény dinamikáját, adott esetben a szereplő cselekvő vagy metaforikusan cselekvő voltát.

- (8) a. Vihar van.
b. Volt egy vihar.
c. Van ott sok ember.
d. Volt ott sok ember.

Az ekképp megkonstruált szerkezet temporalitását a leképezett esemény jellege nagymértékben meghatározza. Az események nagyfokú variabilitása nyilván-

valóan nagy szerepet játszik a *van* igével kifejezett folyamat tartamában. Együtt a teljes szerkezetekben általában megmarad a *van* ige imperfektív jellege, viszont a szereplők megnevezésével aktivált tudáskeretek vagy forogatókönyvek a maguk egészében funkcionálnak, és előtérbe helyezik a folyamat kezdetét és végét is.

4.6. Más jelentések

A *van* igének további jelentései jól elkülöníthetők. Ezek a jelentések több irányban szétágaznak a poliszém hálózaton belül, a 'létezik' elsődleges jelentésből kiindulva. A *van* ige gyakori jelentése például a 'jelenség, állapot léte észlelhető' (*sötét van, baj van*), 'valamilyen kapcsolatban, viszonyban, összefüggésben van' (*jóban van, bizalommal van*), 'birtoklás és létezés' (*az igazgatónak van két kastélya*), 'birtoklás és állapot vagy esemény' (*nem volt ereje, voltak kétségeim*). A *van* ige ezekben a jelentésekben különböző irányokban változik: egyrészt másodlagos figurák jelennek meg, amelyek nem változtatják meg a létező dolog téma jellegét, de korlátozzák a létezés érvényét, másrészt maga az ige grammatikalizálódik, egyes esetekben (főképp a birtoklást tartalmazó változatokban) a létezés helyett az időbeli folyamat jelleg kerül előtérbe.

5. Létezés önreflexióval és anélkül

A beszélő benne áll saját létezésének folyamatában, amelynek teljes idejét szakaszokban dolgozza fel, kezdő és végponttal. A beszélő tudata önmaga létezésének és környezetéhez való viszonyának észlelését a pillanatnyi állapotok egymást követő sorában érti meg, amelyben az egyes pillanatok, most-pontok múlt pillanatokká válnak, míg az elvárt jövőbeli pillanatok jelené, most-pontokká válnak. Ez az állandóan érzékelt folyamat jelleg adja az időről való tapasztalat alapját (l. Evans 2003; Tolcsvai Nagy 2015, további hivatkozásokkal).

A beszélő az önmagára vonatkoztatott létezés jelen és múlt idejét az ekképp személyesen tapasztalt idő keretében alkalmazza és dolgozza fel. E viszonyban a jelen idejű létezés változatai, ahogy azt a *van* ige a fentiekben is jelzett módon ki tudja fejezni, közvetlen tapasztalhatóságukban más státusúak, mint a beszélőtől független dolgok létezése.

A lehorgonyzás temporális összetevőjében nem kizárólag a mondatban kifejezett jelenet (a feldolgozandó, megértendő idő) és a beszéd (a beszédhelyzet középponti része, az alap ideje mint a feldolgozás, a megértés ideje) egyidejűsége vagy különidejűsége tekinthető meghatározó tényezőnek. A két folyamat viszonya pontosabban jellemezhető az episztemikus közvetlenség és közvettség kategóriáival. A közvetlenül tapasztalható (a beszéddel nagyjából egyidejű) kifejezett jelenet episztemikusan közvetlen, a közvetlenül nem tapasztalható, közvetett (a beszéddel nem egyidejű) nyelvileg kifejezett jelenet episztemikusan nem közvetlen.

A közvetlenség itt a tapasztalat hozzáférhetőségének, minőségének és relevanciájának mértékét jelenti, akár külső hatásról, akár belső mentális tevékenységről (például képzeletről) van szó, amely a konceptualizáló pillanatnyi most pontjához vagy jelenéhez van viszonyítva általa. Az episztemikusság a kontrollnak az a módja, ahogyan a konceptualizáló elhelyezi önmagát a fizikai, biológiai és társas környezetében és pszichikai beállítottságában folyamatos feldolgozással (állandó frissítéssel), valamint annak a módja, ahogyan cselekszik és válaszol a környezeti hatásokra. Az episztemikus közvetlenség és közvetettség skalárisan különbözik egymástól.

A beszélő egyes szám első személyű, a *van* igét tartalmazó mondatkonstrukciói a teljes mértékű közvetlen episztemikusság prototipikus példái, amelyek a beszélő önmaga által reflektált létezésének e létezéssel folyamatosan egyidejű nyelvi leképezései. A referencia mellett az önreferencia egyidejű megléte ezáltal a *van* ige szemantikai tartalmának legalapvetőbb összetevőjét, az időben megvalósuló meglét tapasztalatát az időbeli folyamat keretében a lehető legközvetlenebbül fejezi ki a beszélő, saját maga perspektívájából. A kifejezés ekkor egyszerre objektivizált és szubjektivizált. Ekképp a jelen, a múlt vagy a jövő a nyelvi konstruálásban a közvetlen tapasztalatból ered, és ezt a közvetlen tapasztalatot a lehető legközvetlenebbül fejezi ki szimbolikus nyelvi szerkezetekkel. A harmadik személyű konstrukciókban az episztemikus közvetlenség kisebb fokú, mint az első személyűben.

6. Összegzés

A tanulmány a *van* ige szemantikáját vázolta, a lexikális ige jelentéseinek szerkezetét és ezzel szoros összefüggésben e jelentések mondatbeli kontextuális megvalósulását bemutatva. A *van* ige a fent röviden jellemzett fogalmat képezi le, igeként. A *van* ige szemantikai szerkezete legáltalánosabban a következőket tartalmazza: időbeli folyamat, az egymást követő pillanatnyi állapotok jellegükben azonosak, a folyamat határolatlan, egyetlen figura van jelen, a figura téma szerepű, passzív, de nem elszenvedő, az eseményszerkezet azonos egységekből áll, homogén.

A *van* ige az általános szemantikai jellemzők jó részét megtartva variálódik a poliszém hálózatban és a mondatbeli megvalósulásokban, a beszélői nézőpontból eredő konstruálásoknak megfelelően. Az elsődleges 'létezik' jelentéshez képest alakul a 'mibenléteben létezik', 'hozzáférhetően létezik', 'valahol létezik', 'eseményként létezik' és a többi jelentése. Ezek a jelentések az elsődleges figura létezésének különböző aspektusait profilálják, a homogén időbeli folyamatnak a beszélőhöz episztemikusan lehorgonyozva, a meglét és az időbeliség változatok szerinti kiemelésével. A lexikális jelentés, azon belül a határoltság, valamint a mondatbeli igeidőbeli lehorgonyzás és aspektus szoros összefüggéseiben valósul meg a *van* ige aktuális és autentikus jelentése.

SZAKIRODALOM

- Aquinói Szent Tamás 1990. *A létezőről és a lényegről*. Budapest, Helikon.
- Brisard, Frank 2002a. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, xi–xxxiv.
- Brisard, Frank 2002b. The English present. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 251–97.
- Evans, Vyvyan 2003. *The Structure of Time: Language, meaning and temporal cognition*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Budapest, Gondolat.
- Heidegger, Martin 2001. *A fenomenológia alapproblémái*. Budapest, Osiris/Gond-Cura Alapítvány.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford, Oxford University Press.
- Hopper, Paul – Thompson, Sandra A. 1980. Transitivity in Grammar and Discourse. *Language* 56: 251–99.
- H. Varga Márta 2012. A van funkciói. In: *Formák és funkciók. Morfoszintaktikai eszközök és grammatikai jelentések vizsgálata*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – Patrocinium Kiadó, 126–31.
- Jaspers, Karl 1989. *Bevezetés a filozófiába*. Budapest, Európa Kiadó.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. Stanford, California, CSLI Publications, vii–xxviii.
- Kugler Nóra 2013. A szubjektívizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137: 8–30.
- Lakoff, George 1990. The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image schemas? *Cognitive Linguistics* 1 (1): 39–74.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2002b. Remarks on the English grounding systems. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 29–38.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in Cognitive Grammar*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. 2009. Aspect and metonymy in the French *passé simple*. In: Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. – Barcelona, Antonio (eds.): *Metonymy and metaphor in grammar*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 177–95.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit 2010. *Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor
egyetemi tanár

SUMMARY

*Tolcsvai Nagy, Gábor***Hungarian *van* ‘be’: varieties of construing existence**

In this paper the author argues that the temporal nature of Hungarian *van* ‘be’ is double-faced, as most Hungarian verbs are. In this perspective, the lexical meanings of *van* are unbounded, i.e., their aspectual content is imperfective. On the other hand, *van* is construed in various clausal constructions. The semantic content of the verb is usually adjusted to the clausal meaning via construal; at the same time, the complex meaning of the clause is fundamentally determined by the verb. The Hungarian lexical verb as a process type obtains its full current temporal and aspectual content when grounded, firstly by tense, and is related to further clausal factors (the grammatical object, adverbials and other contextual factors). Clausal construction types conventionalized with the verb *van* demonstrate the fact that temporality, aspect and tense have close relations on the lexical and clausal level simultaneously.

Keywords: cognitive grammar, epistemic grounding, existence, schematic figure, scope, temporality, (un)boundedness, verb